

MI LESZ VELED, SZOVJET BIRODALOM?

1989 márciusában *Orosz szocializmus Közép-Európában* című könyvemem dolgozván, írtam le a következő mondatokat: „Nem szeretnék jóslatokba bocsátkozni. De úgy tűnik, a Szovjetunió nem képes többé rákényszeríteni a maga társadalmi berendezkedését a kelet-közép-európai országokra. Talán nem is akarja már, hiszen ha az orosz racionalitás végső logikája nem is változott talán – maga is alakulóban van: gazdasági és politikai rendszerén egyaránt változtatni kíván –, nem kérdeve most, hogyan és miképpen.” Talán már akkor is – nem egészen két esztendeje volt ez – anakronisztikusak voltak ezek a mondatok. Abból indultak ki, hogy *van* Szovjetunió, amely a maga társadalmi berendezkedését nem *kívánja* már másokra rákényszeríteni, talán azért, mert maga is változtatni *kíván* társadalmi és politikai rendszerén. Abból indultak ki, hogy a Szovjetunióban továbbra is létezik valamifajta egységes akarat, amely talán másképpen, talán racionálisabb megfontolásoktól vezettetve, tartalmát talán bizonyos értelemben az új realitásokhoz igazítva, de továbbra is megkísérli az Orosz birodalom logikáját érvényre juttatni. Ha a mából visszatekintünk, egyértelműnek tűnik, hogy ilyenfajta egységes akarat már akkor sem létezett, ma pedig már az is kétségesnek tűnik, hogy a Szovjetunió létezik-e egyáltalán. Nem azért mondom el mindezt, hogy megpróbáljam quasi megvédeni akkori elképzeléseimet. Csupán azt szeretném illusztrálni, hogy a Szovjet Birodalomban zajló változások jószerével nem-hogy valamifajta előrejelést nem tesznek lehetővé (de hát Theiresziasz vagy Kaszszandra szerepére amúgy sem vágyom), hanem a fennálló állapotok elemzését is szinte lehetetlenné teszik. Még egyszer mondom: eszem ágában sincs nem egészen két évvel ezelőtti megfogalmazásaimat igazolni: lehetséges, hogy sokan messzebbre láttak. Csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy 1989 márciusában még az a Magyarország is „szocialista ország” volt, amely azután elsőként szakított a szocialista társadalmi-politikai berendezkedéssel, a mára már „volt” szocialista országok túlnyomó többségében még kemény diktatúrák uralkodtak, s ha akkor valaki azt mondotta volna, hogy másfél év múlva az NDK-ból az NSZK öt keleti tartománya lesz (vigyázat, itt a forma is fontos: nem a két Németország egyesült, hanem az NSZK, az igazi Németország megkapta Németországnak azokat a területeit, amelyek addig szovjet megszállás alatt voltak), azt egyenesen örültek néztük volna.

Nem arról van szó, hogy ne tudtunk volna mindazokról a „nehézségekről” (nevetéses *understatement*), amelyekkel a Szovjetunió, az Orosz birodalom küszködik. Minden józan ember tisztában volt vele, hogy az úgynevezett szocialista gazdaság – a Szovjetunióban minden valószínűség szerint még inkább, mint a közép-európai országokban – egyre mélyebb válságba süllyed, amelyből, ha egyáltalán van kiút, az csak ennek a gazdaságnak a felszámolása és az önszabályzó piacgazdaság „bevezetése” lehet; minden józan ember tisztában volt azzal is, hogy a nemzetiségi ellentétek a Szovjetunióban előbb-utóbb olyan feszültségekhez, majd konfliktusokhoz kell vezetessenek, amelyek minden valószínűség szerint a birodalom széthullását fogják eredményezni; igen, minden józan ember mindent látott előre – csak ez a józan ember egyet

nem tudott elképzelni, nevezetesen azt, hogy ez a folyamat ilyen mértékben felgyorsul, ami persze egyáltalában nem azt jelenti, hogy hamarabb születik megoldás a problémákra, hanem hogy az események teljesen kiszámíthatatlan irányt vesznek. Senki nem volt felkészülve arra, hogy egy gyors és látványos felbomlási folyamatnak lesz a tanúja, senki nem volt felkészülve arra tehát, hogy a világnak egy ilyen felbomlási folyamatra kell reagálnia. Ha valóban *peresztrojka*ról lett volna szó, ahhoz csak asszisztálni kellett volna, s ez az asszisztens szerep még egészen kellemes is lehetett volna. Itt-ott látványosan segítséget nyújtani a volt ellenségnek, elnéző nagyvonalúsággal nyugtázva a demokratikus fordulatot, a normális európai életformára való felkészülést és átállást, és természetesen mindenekelőtt a hidegháború végleges és teljes felszámolását. A Nyugat még nem is olyan régen örömmámorban úszott: majd ötven év rettegés után úgy érezte, fellelegezhet. Semmi sem fenyegeti békéjét többé. Nem emlékszem pontosan, mikor volt Gorbacsovnak az a nevezetes látogatása az NSZK-ban (az NDK még létezett és viszonylag stabilnak látszott), amikor a nyugati németek többsége – pártállástól függetlenül – mindenütt kitörő lelkesedéssel üdvözölte *Gorbiját*, egyértelműen azért, mert az felszámolta a hidegháborús légkört. Nos, ki az, aki az úgynevezett első és második világban ne örülne az új szovjet külpolitikának, ki az, akinek a számára az első és a második világban ne lenne megnyugtató, hogy a két szuperhatalom (de hát szuperhatalom-e még a Szovjetunió, hiszen jószerével nincs is már?) nem farkasszemet néz egymással, hanem baráti, szinte már szövetségi viszonyt alakít ki?¹ Bizonyára vannak ilyenek, de merem remélni, hogy még a szovjet hadsereg vezetőinek többsége sem tartozik az utóbbiak közé. Nem a lelkesedéssel volt a baj, hanem hogy az a tökéletes vakságból fakadt, abból, hogy a többség nem vette észre: nem a világ második hatalma nyújtott békejobbot az eddigi ellenségnek, hanem egy hanyatló birodalom, végső soron azon okból, mert nem volt ereje többé az addigi konfrontációhoz, s abból a célból, hogy segítséget kérjen. S így persze ezeknek a lelkes tömegeknek az sem jutott az eszébe, hogy a Szovjetunió ezután másképp lesz veszélyes. Nem lehetetlen, hogy veszélyesebb, mint addig. Hiszen a szovjet politika ereje és dicsősége teljében, a legvadabb hidegháborús időkben sem fenyegette közvetlenül a fejlett világot: csupán a harmadik világban akart – és tudott – teret nyerni vele szemben.

Ha nyugati értelmiségi barátainak – akik egy kicsit mindig olyan, hogy is mondjam, baloldaliak – régebben azt mondtam, hogy a hidegháború rájuk nézve nem, csak ránk nézve veszélyes: nem fogják a szovjet elvtársak ledobni az atombombát; nekik a hidegháború mindenekelőtt ugyanis arra jó, hogy kordában tarthassák mindazon területek lakosságát, amelyekre már rátették a kezüket, azok mindig gyanakodva néztek rám. Jó, jó, mondták. Lehet, hogy senki sem akarja ledobni az atombombát. De mi lesz, ha egyszer – bármelyik oldalon – valami örült megnyomja a gombot? Nos, pontosan erről van szó. Ha valaha is volt igazi esélye annak, hogy azt a bizonyos gombot valami örült a Szovjetunióban a kezébe kaparinthatja, akkor ez ma van. Ma a Szovjetunióban bármi – a szó szoros értelmében bármi – megtörténhet.²

De hát mi történt? Mitől gyorsult fel ilyen hihetetlen mértékben a folyamat? Az a gyanúm, attól, hogy a rendszer felszámolta saját legitimációs bázisát. Természetesen nem ok nélkül, de minden valószínűség szerint a hatalmon lévők egyáltalában nem voltak tudatában annak, mit cselekszenek. S a kommunista rendszer persze nem képes többé legitimációját helyreállítani. A nagy kérdés az, hogy egyáltalában lehetséges-e ma Oroszországban legitim rendszert teremteni?

Miről is van tulajdonképpen szó? A gazdaság helyzete most már katasztrofális, az ország jóval több részre akar szétesni, mint ahány nemzet él benne (csak egyetlen példa: a moldáviai oroszok ugyebár egy külön köztársaságot szeretnének alapítani a maguk számára), a politikai rendszer teljesen felbomlott, s tulajdonképpen nincsen

senki, s nem létezik olyan politikai mozgalom, aki vagy amely reális alternatívát tudna kínálni. Mindez, úgy tűnik, az utóbbi évek fejleménye.

Úgy tűnik, hogy a teljes gazdasági katasztrófa az utóbbi néhány évben állott elő. De olyan biztos-e, hogy így van ez? Hiszen éhínség sújtotta már néhányszor az ország különböző területeit. Ami új, az valószínűleg nem maga a gazdasági katasztrófa, hanem az a tény, hogy az manifesztté vált, nem kis részben azért, hogy most az ellátási helyzet az eddig mindig viszonylag jól ellátott két orosz „fővárosban” a legkatasztrofálisabb. Ez az, ami egészen a legutóbbi időkig biztosan nem fordulhatott volna elő. Minthogy a fővárosok politikailag összehasonlíthatatlanul fontosabbak, mint az orosz és nem orosz vidékek, a két főváros viszonylagos ellátottságát a kormányzat mindenképpen biztosította a vidék rovására. Ma már ilyesmire sem képes. Sem a piac spontán, sem a totalitárius hatalom irányította disztribúciós mechanizmus nem működik. Az a gyanúm, hogy a szovjet gazdaság ma sem működik rosszabbul, mint az elmúlt évtizedekben, illetve, hogy annyiban működik mégis rosszabbul, amennyiben a „tervutasításos gazdaság”-ról az utóbbi években „kiderült”, hogy működésképtelen, s ez nem a gazdaság immanens mozgástendenciájának eredménye (azt hiszem, hogy a tervutasításos gazdaság esetében ilyenről nem is beszélhetünk), hanem a gazdasághoz képest külső, jelesül politikai tényezőké. A viszonylagos politikai stabilitás körülményei között a szocialista gazdaság ma pontosan annyira lenne életképes, mint mondjuk húsz évvel ezelőtt.

Ugyanezt kell megítélésem szerint elmondani a nemzetiségi viszályokról is. Nem hiszem, hogy az örmények és az azeriek jobban szerették volna egymást húsz évvel ezelőtt, mint ma. Nem hiszem, hogy a balti nemzetek húsz évvel ezelőtt még tudomásul vették volna, hogy végérvényesen bekebelezték őket az Orosz birodalomba, amit ma már nem hajlandók tudomásul venni. Nem hiszem, hogy húsz évvel ezelőtt a besszarábiai románok még elhitték volna, hogy ők moldovánok, nem pedig románok stb. S jóllehet a világban majd mindenütt felerősödtek a nemzetiségi mozgalmak, mégsem hiszem azt, hogy a birodalom megállíthatatlannak tűnő széthullási tendenciáját önmagában a nemzeti tudatok és nacionalizmusok felerősödése eredményezte volna. A nemzeti tudatok és nacionalizmusok ma minden valószínűség szerint határozottabbak és erőteljesebbek, mint néhány évtizeddel ezelőtt, de itt sem immanens fejlődésről, a nemzeti tudatok immanens mozgásáról van szó, illetve – minthogy nem akarok kategorikus lenni ott, ahol bizonyítékaim nincsenek, hadd fogalmazzak óvatossággal – nem csak és nem elsősorban erről van szó, hanem inkább az amúgy is meglévő nemzeti ellentétek és gyűlölségek manifesztté, és, ami talán a döntő, *aktívvá* válásáról, ami húsz évvel ezelőtt akkor sem lett volna lehetséges, ha a nemzeti tudatok és nacionalizmusok éppoly erősek lettek volna, mint ma. Megint csak azt kell mondani, hogy teljesen megszűnt a birodalmat vaskézrel összetartó rendszer legitimitása, s ez megteremtette a politikai feltételeket a nemzeti tudatok és egymással ellenséges nacionalizmusok aktívvá válásához.

Ha meg akarjuk érteni, hogy mi történt, pontosabban, hogy miért következett be olyan hirtelenül az, ami természetesen várható volt, hogy előbb-utóbb bekövetkezik (nyugati „szakértők” és „keleti” értelmiségiek egyaránt *évtizedeken* át mondogatták: nem tarthat ez már sokáig; az oroszok sem fogják örökké tűrni, hogy olyan nyomorultul élnek, s a felszín alatt parázsló nemzeti ellentétek is előbb-utóbb felszínre törnek – és nem történt semmi, az Orosz birodalom erős volt és félelmetes, s minden nehézség ellenére nem mutatott bomlásjeleket, s igen hosszú ideig sikerült még további hadállásokat is szereznie a harmadik világ legkülönbözőbb területein), akkor azt kell megértenünk, hogy hogyan szűnt meg hirtelen a rendszer politikai legitimitációja. Meg vagyok győződve róla, hogy az Orosz birodalom széthullási folyamata

csakis a kommunista rendszer legitimációjának megszűnésével magyarázható.³ A kérdés tehát az, hogy mitől szűnt meg a rendszer legitimitása.

Egyáltalán: Mi tette évtizedeken át legitimé a Szovjetunióban azt a kommunista rendszert, amely a nyugati racionalitás szemszögéből nézve maga volt az irracionális, mert nemhogy a legcsekélyebb mértékben sem volt képes beváltani a nyugati szocialista gondolatnak valamifajta emberibb életre vonatkozó álmait, de még elfogadható életszínvonalat sem nyújtott lakosságának, és az elnyomás, a többi között a nemzeti elnyomás olyan mértékét produkálta, amilyenre a nyugati világban már régen nem volt példa? Egyáltalában, legitimnek volt-e tekinthető a rendszer valaha is? Meggyőződésem, hogy igen, ha legitimitáson nem értünk mást, mint azt a bizonyos minimális konszenzust uralmon lévők és uralom alatt állók között, amelyről Max Weber beszél. Ez a minimális konszenzus megvolt, a balti köztársaságokat (és talán a moldvai románokat) leszámítva, amelyeknek nem orosz lakossága mindig is megszál-lóknak tekintette a szovjeteket, a Szovjetunió lakossága ugyanis abban a meggyőző-désben élt, hogy az az erős állam, amelyet az elgyengült cári Oroszország helyén a kommunisták teremtettek, képes megvédeni őket a minden oldalról fenyegető vesze-delmektől.⁴ S a rendszer legitimitása mindaddig fennmaradt, amíg az el tudta hitetni, hogy 1. az ország békéjét sok oldalról veszély fenyegeti, ezért szükség van az erős államra; 2. a kommunista állam képes betölteni ezt a funkciót. A hidegháborús légkör szítása megteremtette az első feltételt, s ezek után már csak arra volt szükség, hogy a szovjet állam mutassa meg erejét, befelé és kifelé egyaránt. Sikerrel tette ezt hosszú időn keresztül, de azután a nyolcvanas években három döntő jelentőségű változás következett be.

1. Közép-Európában, amely a Szovjetunió második világháborús és azt követő hódításainak mindig is igazán neuralgikus területe volt (berlini munkásfelkelés, magyar forradalom, cseh reformmozgalom és állandó bizonytalanság Lengyelországban), fellázadt az a nemzet, melynek lázadását a már megszokott-bejáratott eszközökkel levérni ugyancsak kockázatos lett volna: a lengyelek – az egyetlen lélekszámában jelentősnek mondható közép-európai nemzet – pragmatikus beletörődésre nem hajló fanatizmusa nem kecsegtetett olyan gyors „győzelemmel”, mint az 1956-os magyarországi és az 1968-as csehszlovákiai „hadjárat”. A beletörődés abba, hogy maguk a lengyelek „legyenek úrrá” a helyzeten, erőtlenségre vallott.

2. Afganisztán. Nem kell róla sokat beszélni. Az oroszoknak nem sikerült az országot pacifikálni – jelentős vérveszteség árán sem.

Ez a két tényező azt látszott jelezni, hogy a szovjet állam már nem az az erős állam, amilyennek még nem is olyan régen mutatkozott.

3. Az úgynevezett második ipari forradalom eredményeképpen a Nyugat fölénybe került a Szovjetunióval szemben a fegyverkezés területén, illetve el tudta legalábbis hitetni a szovjet vezetéssel, hogy rövidesen minden területen döntő fölényre fog szert tenni. A második ipari forradalom (illetve bármifajta igazi technikai előrelépés) végbevitelére azonban a szovjet gazdaság és társadalom már nem volt alkalmas. Még egyszer hangsúlyozom: a nyolcvanas években sem működött a gazdaság rosszabbul, mint annak előtte, legfeljebb olyan feladatot kellett volna megoldania, amelyre már nem volt képes. Megnőtt a nyugati nyomás, erre azonban a Szovjetunió a régi struktúráján belül már nem tudott reagálni. Ergo be kellett látni, hogy modernizálni kell az országot. Elkerülhetetlenné vált a *peresztrojka*, mert világos volt, ez a modernizáció már nem lehet olyan, mint az összes eddigi orosz modernizáció volt. A második ipari forradalom nem vihető végbe olyan lakossággal, amely csak parancsra cselekszik. Hozzá kellett fogni a *társadalom modernizálásához*. De világos kellett hogy legyen az akkor még teljhatalmú vezetés számára, hogy ezt a feladatot ellenséges közegben és a legfejlettebb államok segítségével nélkül bizonyára nem lehet megoldani. Meg kellett

teremteni a *peresztrojka* háttérét, meg kellett nyerni a Nyugat jóindulatát, s lehetőség szerint segítséget is kellett kapni tőle. Ennél mi sem látszott könnyebbnek, hiszen a tervezett változások iránya – bár senki nem gondolt a Birodalom feladására és a rendszer teljes megszüntetésére, nyugaton sem – megfelelt a Nyugat óhajainak. *Abban a pillanatban azonban, amikor a szovjet vezetés feladta az ellenségképet, azaz a Nyugatot nem többé-kevésbé veszedelmes ellenségnek, hanem segítőképz szövetségesnek kezdte el kezelni, mintegy kirúgta maga alól legitimációs bázisát. Ha nincs ellenség, akkor mi végre a tűrés és szenvedés? A többit tudjuk.*

A széthullás feltartóztathatatlanul látszik. A demokratikus, pluralista, piacgazdaságra épülő *Szovjetunió* létrejötte elképzelhetetlennek tűnik. Túl soká volt Oroszország a népek börtöne ahhoz, hogy nemzetei önként együtt maradjanak, még ha a gazdasági racionalitás tulajdonképpen ezt kívánná is meg. Valamifajta diktatúra ideig-óráig összetarthatja talán a birodalmat, de ez is igen valószínűtlennek tűnik. A pusztá erőszak nem legitimál. Az orosz racionalizmus viszont ellenségkép nélkül a Szovjetuniót össze nem tartja. Az ellenségkép pedig nem állítható helyre. Széthullás tehát. A káosz, melytől rettegvén most már a *peresztrojka* erőinek többsége is feladná a *peresztrojka*-t. Hogy aztán az orosz káosz mit hoz a világnak, azt nehéz lenne megjósolni.

JEGYZETEK

- ¹ Hogy ez az úgynevezett harmadik világban nem vált ki egyöntetű lelkesedést, az megint más kérdés, de ezzel a problémával itt most nem foglalkozom.
- ² Míg e sorokat írom, hallom a hírekben, hogy Csapon különböző nemzetiségű szovjet katonai egységek tüzet nyitottak egymásra.
- ³ Egy évtizeddel ezelőtt Andrej Szaharovot és feleségét gyűlölet vette körül száműzetésük helyén, Gorkij városában. A város lakosai elhitték, hogy a rendszer aktív kritikusai csak az orosz nép ellensége lehet, jóllehet ugyancsak valószínűtlen, hogy elégedettek lettek volna életkörülményeikkel. Ma Nyizsnyij Novgorod (ugyanarról a városról van szó, de ma már régi nevét viseli) lakosaiban bizonyára nagyobb a kommunista rendszer elleni gyűlölet, mint Andrej Szaharovban valaha is lehetett.
- ⁴ Grúzia például valóban maga kérte az orosz segítséget, mert félt a törököktől. Persze ez még a XIX. század elején volt.